

УДК 80
ББК 81.2 Т-2

**ЗОҲИРШАВИИ БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ
АЛОҚАҲОИ СИНТАКСИСӢ (ГРАММАТИКӢ)
ВА АСОСҲОИ МАНТИКӢИ ОН ДАР
ЗАБОНҲОИ ТОЧИКИВУ ЎЗБЕКӢ**

Шеронов Бойирбой Ғазибоевич,
н.и.филол., дотсенти кафедраи
илмҳои ҷомеашиносии ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хучанд)

**ПРОЯВЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ
СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ
(ГРАММАТИЧЕСКИХ) И ИХ ЛОГИЧЕСКИХ
ОСНОВ В ТАДЖИКСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ**

Шеронов Бойирбой Ғазибоевич,
к. филол. н., доцент кафедры
общественных наук ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

**EVINCEMENT OF SOME PECULIARITIES OF
SYNTACTICAL CONNECTIONS (GRAMMATICAL)
AND THEIR LOGICAL GROUNDS IN TAJIK AND
UZBEK LANGUAGES**

Sheronov Boyirboy Gaziboyevich,
candidate of philological sciences,
Associate Professor of the
department of social sciences under
the TSULBP (Tajikistan, Khujand)

Калидвожаҳо: алоқаи синтаксисӣ, забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ, муқоиса, ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ.

Дар мақола зоҳиршавии муносибати тафаккур ва забон, амалиномаи алоқа ва намудҳои синтаксисӣ дар ибора ва ҷумла дар забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Мувофиқи таснифоти маъмул намудҳои ибора дар забонҳои муқоисасишаванда фарқ мекунад. Таъкид карда шудааст, ки дар забони тоҷикӣ воситаҳои асосии алоқаи синтаксисии (грамматикӣ) ҷузъҳои ибора бандаки изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, таркиби калима ва интонатсия, дар забони муқоисасишаванда бошад, шакли калима, калимаҳои ёридиҳанда бештар нақши муҳим мебозад. Алоқаи изофӣ даққ забони тоҷикӣ аз маъмултарин навъи алоқа ба шумор меравад. Дар забони ўзбекӣ иқтибосҳои изофӣ бо миқдори муайян вуҷуд дорад ва алоқаи грамматикӣ дорои нофункционалӣ мебошад. Хулоса, дар забонҳои муқоисасишаванда мавқеи алоқаи тобеъ дар пайвастишавии воҳидҳои забон хеле назаррас мебошад.

Ключевые слова: синтаксические связи, таджикский и узбекский языки, сопоставление, словосочетание, существительные, прилагательные, числительные, местоимение, глагол, наречие

Исследовано соотношение мышления и языка, функционирование различных видов синтаксических связей на уровне словосочетания и предложения. Согласно классификации выделяются виды словосочетаний в таджикском и узбекском языках. Подчеркивается, что основным средством выражения компонентов словосочетания в таджикском языке являются предлоги, послелог, порядок слов и интонация, а в узбекском языке вместе с тем большую роль играют способы образования формы слова, вспомогательные слова. В таджикском языке изафетная связь является одним из характерных видов связи слов и реализуется в изафетных сочетаниях. В узбекском языке имеются в определённом количестве заимствованные изафетные словосочетания, а граммати-

ческая связь имеет нефункциональный характер. Сделано заключение, что подчинительная связь в сопоставляемых языках занимает значительное место в синтагматической основе языковых единиц.

Key words: syntactical connections, Tajik and Uzbek languages, correlation, word-combination, noun, adjective, numeral, verb, adverb

The article dwells on correlation of language and thinking, functioning and different types of syntactical connections on the level of word-combination and sentence. According to classification there are singled out types of word-combinations in Tajik and Uzbek languages. It is underscored that the main means of expression of the components of word-building in Tajik are prepositions, postpositions, word order and intonation; in Uzbek on additionally great role is played by the ways of formation of word-forms and auxiliary words. In the Tajik language Izafet connection is one of the characteristic types of word connection being realized in Izafet combinations. In the Uzbek language there are borrowed Izafet word-combinations and grammatical connection has non-functional character. The conclusion is made that subordinative connection in correlated languages occupies a considerable place in syntagmatical base of language unit.

Тавре ки маълум аст, забон баробари тафаккур ба вучуд омадааст. Он воситаи ифодаи фикр буда, тафаккурро ба воқеият табдил медиҳад. Ба воситаи забон фикр ташаккул меёбад... забон аз рӯи назарияи илми муосир танҳо ифодаи зоҳирии фикр нест, балки воқеияти мавҷудияти он аст, яъне забон чун шуури амалии зоҳиршаванда ... дар ҳалли масъалаҳои гуногуни назариявӣ ва амалӣ кӯмак менамояд (7, с.22).

Олами воқеиро намудҳои ашёҳои гуногун, ҳодисаҳои рангоранг ташкил медиҳанд. Бинобар ин, он лиҳози мантиқӣ ба воситаи тафаккур дар заминаи эҳсос, идрок ва тасаввур дарк карда мешавад. Ҳар як ашё вобаста ба шаклу ҳаҷм, рангу сохт, ҳаракат ва ҳолат миқдори муайяни хусусиятҳои дохилӣ ва берунӣ дорад, зухурёбии ҳодисаҳо ва амалӣ гардонидани онҳо дорои қонуният ва вижагиҳои лисонӣ мебошад. Чунончи, ба мафҳуми **анор** тавачҷуҳ мекунем: он ҳамчун шайъи ранги сурх, ҳосияти сахтӣ, миқдор ва аломатҳои ҳаҷму андоза дошта, ба олами наботот мансуб аст. Дар тарзу усули васлшавӣ ва мантиқи забон аз ҷиҳати грамматикӣ умумият дорад: дар забони тоҷикӣ ибораи «анори сурх» - ибораи исмӣ, дар забони ўзбекӣ «кизил анор» - ибораи исмӣ, – «чаҳор дона анор», ибораи исмӣ, «тӯрт дона анор» низ - ибораи исмӣ (ўзб.) мебошад; Аломатҳои ранг, ҳислат ва аломатҳои марбут ба миқдор дар ашёҳои ҳодисаҳо ва шуур чӣ гуна ба ҳам омада бошанд, ин пайвастагӣ дар забон низ бо мутобиқи худ ҳамин тавр инъикос ёбад кулли ашёҳои ҳодисаҳо ва ба маънои густарда хусусият ва аломатҳои онҳо дар забон мантиқан инъикос ёфта, дорои умумияти фазо ва вақт мебошанд. Дар он пайванди мафҳумҳо қисми асосӣ - ҳоким, дар забони тоҷикӣ чун ҷузъи асосӣ пазируфта шуда, ҷузъи тобеъ ба он алоқаманд мегардад. Бояд қайд кард, ки калимаҳои ифодакунандаи маънои ашё (исмҳо) ва калимаҳои ифодакунандаи хусусияту аломат (сифат ва ғайраҳо) бевосита бо ҳам алоқаманд мешаванд: оби тоза (тоҷ.) // тоза сув (ўзб.), оби нӯшоқӣ (тоҷ.) // ичимлик суви (ўзб.), оби борон (тоҷ.) // ёмғир суви (ўзб.); Муносибати мафҳумҳои дорои маънои ҳаракат ва ҳолат дар маънои фароҳ алоқамандии онҳоро бевосита ба амал меорад. Тарзи иртиботи онҳо дар риштаи лисонӣ бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ зухур меёбад: дер карда

омадан (точ.) // кечикиб келмоқ (ӯзб.)-, самарали ишламоқ (ӯзб.) // самаранок кор кардан (точ.).

Дар ҳолати умумият нашоштани ашӯҳо дар фазо ва вақти олами объективӣ алоқамандии онҳо бавосита сурат мегирад. Масалан: мафҳумҳои донишҷӯ (точ.) // талаба (ӯзб.) – донишгоҳ (точ.) - университет (ӯзб.); тақриз (точ., ӯзб.) - навиштан (точ.) - ёзмақ (ӯзб), ;ки дорои умумияти фазо ва вақт надоранд .Бинобар он робитаи мантиқии мафҳумҳои донишҷӯ ва донишгоҳ (точ.) - талаба ва университет (ӯзб.) - тақриз ва навиштан (ӯзб.) – тақриз ва ёзмақ (ӯзб.) донишҷӯи донишгоҳ // университет талабаси, тақризро навиштан // тақризни ёзмақ; бавосита сурат мегирад.

Қобили таъкид аст, ки тарзи пайванди мантиқӣ ба васлшавии калимаҳои мазкур низ таъсир мерасонад. Дар натиҷа дар калимаҳои донишҷӯ, донишгоҳ (точ); талаба, университет (ӯзб); тақриз ва навиштан (точ) // тақриз ва ёзмақ (ӯзб) вуруди муносибати грамматикӣ бо воситаҳои грамматикӣ ба амал меояд: донишҷӯи донишгоҳ (точ.) (алоқии изофӣ дан забони тоҷикӣ); университет талабаси (ӯзб.) (дар забони ӯзбекӣ алоқии мувофиқат); тақризро навиштан (точ.) (алоқии пасояндӣ) – тақризни ёзмақ (ӯзб.) (алоқии вобастагӣ). Дар он воситаҳои грамматикӣ дар ташкили алоқии изофӣ (донишҷӯи донишгоҳ); алоқии мувофиқат университет талабаси (ӯзб) // (алоқии мувофиқат), тақризро навиштан (точ.) (алоқии пасояндӣ) – тақризни ёзмақ (ӯзб) (алоқии вобастагӣ-ӯзб) чун воситаҳои таъминкунандаи алоқии тобеъ ба кор рафтанд. Воҳидҳои синтаксисӣ новобаста ба қадом сатҳи забон тааллуқ доштанишон бо ҷузъҳои функционалӣ ба ҳукм мутобиқ мебошанд. Ин мутобиқшавӣ ба ҷиҳати амалӣ –шаклӣ дахлдор мебошад. Амалисозии мантиқӣ ва лисонии ҷузъҳо дар амал ва ифодабӣи онҳо низ зоҳир мегардад. Воҳидҳои функционалӣ дар доираи ҷумла, хусусан, ба вучуд омадани муносибатҳои грамматикӣ низ дорои қисматҳои ҳукм ва ифодаи муносибатҳои мантиқӣ мебошанд. Ирғиботи байни алоқии байни ҳодисаҳои олами воқеӣ ва инъикоси имкониятҳои забонӣ дар сатҳи грамматикӣ ба робитаҳои синтаксисӣ мутобиқ хоҳад шуд, чунки алоқҳои синтаксисӣ асоси сохтори синтагматикии забонро ташкил медиҳанд ва ба воситаи онҳо воҳидҳои синтаксисӣ ба вучуд меоянд. Мусаллам аст, ки «муқоиса яке аз усулҳои маъмули забоншиносӣ ба шумор меравад. Тавассути ин усул умумият ва тафовути на фақат забонҳои ҳешованд, балки ғайриҳешованд низ муайян карда мешавад» (8, с.212).

Мутаассифона, роҷеъ ба омӯзиши муқоисавии алоқҳои синтаксисӣ (грамматикӣ)-мантиқӣ дар забонҳои тоҷикиву ӯзбекӣ то ҳол таҳқиқоти маҳсус ба таъб нарасидааст. Асосгузори мактаби лингвистии Қазон И. А. Бодуэн де Куртенэ таъкид кардааст, ки «забонҳоро новобаста ба ҳешу таборӣ , робитаҳои гуногуни таърихишон муқоиса кардан мумкин аст. Дар забонҳои бо ҳам дигар аз ҷиҳати таърихӣ ва ҷуғрофӣ бегонагӣ дошта ҳам ҳамеша хусусиятҳои умумӣ , тағйиротҳои муштарак ва аз нав эҳёшавии чараёнҳои таърихиҳо мушоҳида намудан мумкин аст (2, с.371). Вале забонҳои муқоисашаванда дар як оила набошанд ҳам, аз лиҳози таърихӣ, маданӣ ва ҷуғрофӣ аз замонҳои қадим дар як минтақа амал мекунанд ва таъсири мутақобиладоранд.

Алоқҳои синтаксисӣ дар забонҳои тоҷикиву ӯзбекӣ (дар забони тоҷикӣ алоқии грамматикӣ номида мешавад) дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (баъдан ГЗАХТ) ва дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи ӯзбек (Синтаксис. Ҷилди 11. Тошкент: Фан, 1976, 560 с. (ба забони ӯзбекӣ, баъдан ГЗАХУ) ба ду ғуруҳи қалон ҷудо карда шудааст: алоқии тобеъ ва алоқии пайваст (3,3. 4,30); Алоқҳои мазкур дар

ҳама сатҳ ва воҳидҳои синтаксисӣ амал мекунад. Инчунин, тавсифи ибора дар забонҳои муқоисашаванда умумият дорад: ибора аз ду ва ё зиёда калимаи мустақил маъно бо роҳи алоқай тобеъ ташкил меёбад (3, с. 3) . Ибораҳо дар ҳамаи забонҳо ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Аз ҷиҳати сохт онҳо сода ва мураккаб мешаванд. Ибораҳо аз рӯи нисбати морфологӣ калимаи асосиашон (тобеъкунанда) муайян гардиданд. Аз ин ҷиҳат ҳелҳои зерини ибораҳо дар забони тоҷикӣ вучуд доранд: ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шумораӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ. (3, 4). Дар ин маврид тафовут дар байни забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар он аст ки, ибораҳо дар ГЗАХҶ ду гурӯҳи калон тасниф карда шудаанд: 1) ибораҳо исмӣ; 2) ибораҳои феълӣ (4,с. 30) ;Дар забони адабии ҳозираи ўзбек ба ибораҳои исмӣ, феълӣ, зарфӣ ҷудо гардидааст (5, с.27), дар китоби дарсии синтаксиси забони ўзбекӣ ба ибораҳои исмӣ, сифатӣ, феълӣ, зарфӣ тасниф шуда , ибораҳои шумораӣ ва ҷонишинӣ ба ибораҳои исмӣ дохил карда шудаанд.(1, с.38-39).

Дар забони тоҷикӣ воситаҳои асосии алоқай грамматикӣ ҷузъҳои ибора бандаки изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, тартиби калима ва интонатсия аст (3, с.4). Дар забони ўзбекӣ воситаҳои алоқа усули шакли калима, калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва оҳанг буда, иртиботи байни қисмҳои асосӣ ва ҷузъи тобеъшаванда –бо алоқаҳои ҳамроҳӣ (битишув, ўзб.), вобастагӣ (бошқарув, ўзб.), мувофиқат (мослашув, ўзб.) таъмин мегардад. (5,20).Бояд гуфт, ки бар хилофи забони тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ баъзе навъҳои алоқай грамматикӣ вучуд надорад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мувофиқи тарзу воситаҳои байни калимаҳо дар ҷумла намудҳои зерини алоқай тобеъ тасниф гардидааст: 1) алоқай мувофиқат; 2) алоқай изофӣ ; 3) алоқай пешояндӣ; 4) алоқай пасояндӣ; 5) алоқай ҳамроҳӣ; 6) алоқай изофию пешояндӣ; 7) алоқай изофию пасояндӣ ; 8) алоқай ҷуфти пешояндӣ; 9) алоқай пешояндиву пасояндӣ;10) алоқай артиклӣ-е 11) алоқай пасояндиву бандакҷонишинӣ(3, с.21).

Тарзҳои амалисозии алоқай грамматикӣ –мантиқӣ гуногун буда, дар он омилҳои сершумор мавҷуданд. Баъзе хусусиятҳои онҳоро дар заминаи таснифи алоқай мазкур дар забони тоҷикӣ бо забони муқоисашаванда таҳлил хоҳем кард.

1.1. Алоқай тобеъ дар забонҳои муқоисашаванда дар корбурд ва намудҳои он шабоҳату тафовут дорад. Алоқай мувофиқат ҳоси ҷумла буда, дар он саръазоҳо – мубтадову хабар аз бобати морфологӣ шахсу шумора ба ҳамдигар мувофиқат мекунад. Дар забони тоҷикӣ алоқай мувофиқат дар байни хабару мубтадо ҷой дорад, яъне аз рӯи шахсу шумора ба мубтадо мувофиқат кардани хабар алоқай мувофиқат (мослашув,ўзб.) номида мешавад, масалан: **Падар** писарро саҳт **ба оғӯш кашид**. **Онҳо** хеле вақт хомӯшона **роҳ рафтанд** (Раҳим Ҷалил) (3, с.21). Дар забони ўзбекӣ низ ҳамин гуна хусусият назаррас аст: **Ота** ўғилни маҳкам **бағрига торғди**. **Улар** анча вақт жимгина йўл юриб **бордилар**. Яъне, алоқай тобеъ дар шакли - алоқай мувофиқат - мослашув, тобедошлик алоқаси (ўзб.) сурат гирифтааст; Дар ГЗАТ қайд карда шудааст, ки ҳоло дар забони матбуот ва радиою телевизион хабар бо мубтадо, сарфи назар аз он ки бо исми шахс ифода шудааст ё бо исми ғайришахс, аксар мувофиқат мекунад (3, с.22).

1.2. Алоқай изофӣ ҳоси ибора ба ҳисоб рафта, воситаи грамматикӣ ин намуди алоқай тобеъ бандаки изофӣ (-и) мебошад. Доираи алоқай изофӣ хеле фараҳ буда, ...дар иборай изофӣ калима бо калима, калима бо ибора ва ё ибора бо калима, ибора бо ибора алоқа пайдо мекунад: (3,22) китоби шавқовар (тоҷ.) – қизиқарли китоб (ўзб), донишҷӯи Донишгоҳи ҳуқуқ бизнес ва сиёсати Тоҷикистон , намоёндаи Маҷлиси миллии Маҷлиси Олӣ, соҳибкори номдори вилоят, ноҳияи Мастҷоҳи вилояти Суғд,

дар мактаби олий таҳсил кардани талабагони дурдасти ноҳия. Дар забони ўзбекӣ алоқаи мазкур вучуд надорад ва он дар ибораҳои иқтибосӣ амал намуда, дорои якчанд хусусияти лисонӣ мебошад: а) ҳар ду қисми ибораҳои изофӣ иборат аз калимаҳои тоҷикӣанд: дарди бедаво, оби дида, кони зиён, базми чамшедӣ, хонаи хуршед, рӯйи рост, рӯйи ҷаҳон, шӯрпешона (шӯри пешона), тахти равон, банди зиндон; б) ҳар ду ҷузи ибораҳои изофӣи калимаҳои арабианд: балойи нафс, закоти хусн, тавқи лаънат, айни муддао; Дар забони ўзбекӣ аксари ибораҳои изофӣи дар боло зикрфта ба таври омехта шакл гирифтаанд: амсоли тоҷикӣ –арабӣ, арабӣ – тоҷикӣ: суҳбати чор, мадҳи достон, айни замон, кураи замин, нури дида, атои худо, садқайи сар (калимаи аввалин арабӣ, дуввум тоҷикӣ) (4, с. 40- 41, 6, с.34-40, 9) .

Қобили тазакур аст, ки дар забони ўзбекӣ иқтибосҳо бо алоқаи изофӣ мавқеи намоён дорад (ҳамагӣ наздик 300 мисол гирдоварӣ шудааст), ибораҳои изофӣ хосияти фразеологӣ дошта, тарзҳои кӯчондани маъноҳои он дар маънои яклухт ё худ қисман мебошад: дарди сар –«бош оғрик» -ташвиш (ўзб.); дарди бедаво - «тузалмас дард» -муҷмал (ўзб.); тарҷимаи ҳол -ҳасби ҳол ва ғайраҳо (4, 41) баъзе ибораҳои изофӣи тоҷикӣ дар забони муқоисашаванда ба воҳидҳои морфема табдил ёфтааст: гултоҷихӯроз (номи растанӣ, гул (ўзб.) –асли тоҷикӣ : гули тоҷи хурӯс; маргимуш (сичқоннинг ӯлими (ўзб), бозоршаб (бозори шаб (тоҷ.) Ибораҳои изофӣи иқтибосӣ дар забони ўзбекӣ амсоли чойшаб (ўзб.) - чойи шаб , ҳолвайтар (ўзб.)- ҳалвои тар, обҷӯш (ўзб) – оби ҷӯш, маргмуш (ўзб.) – марги муш ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтанд ва дар байни ҷузҳои онҳо алоқаи грамматикӣ характери нофунксионалӣ (ноамалӣ) мебошад (4, с.43).

Дар ибораи изофӣ ба вазифаи ҷузӣ асосӣ исм, масдар, сифати феълӣ, ҷонишин, сифат ва шумора истифода мегарданд: муборизи сулҳ, навиштани мактуб, равандагони Душанбе, калони калон, дуи шумою чори ман (3, с. 22).

Нисбати намудҳои ибораҳо доираи истеъмоли калимаҳо ба сифати ҷузӣ тобеи ибораи изофӣ ниҳоят фарох мебошад. Ҳамчун ҷузӣ тобеъ исм, сифат, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ ва масдар истеъмол мегарданд: барги дарахт, духтари хушзеҳн, соли ҳаштодум, модари ман, мактуби навишташуда, мачоли хестан (3, с. 22).

Дар адабиёти илмӣ пиромуни ҷузҳои асосӣ ва тобеъ гардидааст, ки ...маҳз ба туфайли бандаки изофӣ ҷузӣ асосӣ ва тобеъро ба осонӣ ҷудо кардан мумкин аст. Чунончи, дар ибораҳои қалами сурх, рафики ғамхор, либоси бачагона, чидани пахта, вараки дафтар, сайри Душанбе. Дар ибораи «ҳавлии онҳо» калимаи яқум, ки бандаки изофӣ гирифтааст, ҷузӣ асосӣ ва калимаи дуҷум ҷузӣ тобеъ мебошад (3, с. 22, с. 4, с.39). Дар забони муқоисашаванда ҳамеша дар таркиби ибора аввал ҷузӣ тобеъ, пас ҷузӣ асосӣ (бо тарқи истисно дар нутқи бадеӣ –инверсия) ҷойгир мешавад.

1.3. Алоқаи пешояндӣ ҳам дар таркиби ибора ва ҳам дар таркиби ҷумла истифодаи фаровон дорад, аммо дар таркиби ҷумла доираи истеъмоли он васеътар аст. Алоқаи пешояндӣ дар забони тоҷикӣ бисёр сермаҳсул ва серистеъмол мебошад.(3, с.23) Дар забони ўзбекӣ пешоянд мавҷуд нест, вале пасояндҳо серистеъмоланд ва ба ҷои пешоянди «барои» пасоянди «учун» истифода мешавад: Масалан, мубориза **барои** Истиклолият (тоҷ.) // Мустақиллик **учун** кураш (ўзб.), туҳфа **барои** донишҷӯён (тоҷ.) // талабалар **учун** совға (ўзб.)

Дар ибораҳои навӣ дар мубоҳиса иштирок кардан (тоҷ.) // мунозарада иштирок этмоқ (ўзб.) , зери дарахт нишастан (тоҷ.) // дарахт тагида ӯтирмоқ (ўзб.), муҳаббат ба Ватан (тоҷ.) // Ватанга муҳаббат (ўзб.), аз гул зеботар (тоҷ.) // гулдан ҳам чиройли (ўзб.) вазифаи пешоянд дар забони муқоисашаванда бо пасояндҳо ба иҷро расидааст.

Алоқаи пешояндӣ дар ҳамаи ҳелҳои луғавию грамматикӣ ибора (3, с.23) чой дошта, бо забони муқоисашаванда ибораҳои номбурда мувофиқат мекунад (ба истиснои ибораҳои ҷонишинӣ ва шуморавӣ, ки дар забони ўзбекӣ ба ибораҳои исмӣ тааллуқдоранд. Чунончи :– ибораҳои исмӣ - мубориза барои сулҳ (тоҷ.) // тинчлик учун кураш (ўзб.) , сифатӣ -аз қанд ҳам ширин (тоҷ.) // қанддан ҳам ширин (ўзб.), шуморавӣ -аз канор сеюм (тоҷ) // четдан учинчи (ўзб.), ҷонишинӣ -баъзе аз онҳо (тоҷ) – (3, 23), феълӣ - дар мактаб хондан (тоҷ) // мактабда ўқимоқ (ўзб), зарфӣ -аз Карим пештар (тоҷ) // Каримдан аввалроқ (ўзб) ва мисли онҳо. Вижагии дигар он аст, ки ба воситаи алоқаи пешояндӣ муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ ифода меёбанд (3, с. 23) . Аз ҷумла муносибати объектӣ : муҳаббат ба ватан (тоҷ.) // ватанга муҳаббат (ўзб), ба пиёла андохтан (тоҷ.) // пиёлага қуймоқ (ўзб), бо корд буридан (тоҷ.) // пичоқ билан кесмоқ (ўзб); муносибати маконӣ (муносибати маконӣ ва замонӣ дар забони ўзбекӣ муносибати релятивӣ (ҳолӣ)ро низ дар бар мегирад) : дар синф нишастан (тоҷ) // синфда ўтирмақ (ўзб), то мактаб давидан (тоҷ) // мактабгача югурмоқ (ўзб), аз хона баромадан (тоҷ) // уйдан чиқмоқ (ўзб); муносибати замонӣ: дар вақти дарс омадан (тоҷ.) //дарс вақтида келмоқ (ўзб), то тобистон мунтазир шудан (тоҷ) // ёзгача кутмоқ (ўзб), аз баҳор сар кардан (тоҷ.) // баҳор (пайти) дан бошламоқ (ўзб);

1.4. Алоқаи пасояндӣ ҳам дар таркиби ибора ва ҳам дар таркиби ҷумла ба таври васеъ истифода гардад. Дар ин тарзи алоқа низ калимаҳо бо ҳам робита пайдо карда, муносибатҳои муайяни синтаксисиро ифода менамоянд: Далерро дидан (тоҷ.) // Далерни кўрмоқ (ўзб), оху **барин** чолок (тоҷ) // оху**дек** чаккон (ўзб), қанд **барин** ширин (тоҷ.) // қанд**дай** ширин (ўзб) 3, 23).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба ҷуз пасоянди қадимаи -ро бо таъсири забони гуфтугӯӣ як гурӯҳ калимаҳо ба вазифаи пасоянд истифода шуда, ҳамчун воситаи алоқаи синтаксисии байни ҷузъҳои ибораю ҷумла ба кор мераванд: боз , барин, замон/ замоно (ҳамон/ ҳамоно) инҷониб, интараф, шуда ва ғайра (3, с. 23) . Дар забони ўзбекӣ муодилҳои онҳо бо пасояндҳо ва пайвандакҳо ҳамвазифаанд. Чунончи: Қосим –ака, аҷаб одаме будаед. Ҷасадатон **фил барин бошад ҳам** пашша барин заҳра надоштед (Дехотӣ). (тоҷ.) // Қосим ака, ажойиб одам экансиз. Гавдангиз **филдек бўлса ҳам**, пашшадек заҳрингиз йўқ экан (бўлса ҳам –пайвандаки қиёсӣ, ўзб). – Кораш мўл, барои ҳамин як ҳафта боз наомадааст (Ф.Муҳаммадиев). (тоҷ.) // Иши кўп, шунинг учун ҳам бир ҳафтадан буён келолмаяпти (пайвандаки сабаб, ўзб). –Ба бемористон оварданд. Солҳои ҷанг инҷониб ба бемористон наомада буд. (Ф. Муҳаммадиев). (тоҷ.) // Касалхонага олиб келдилар. Уруш йилларидан буён касалхонага келмаган эди (пасоянд, ўзб). – Қариб се чор рӯз ин тараф ба сар хоридан дасташ намерасад (Ҷ. Икромӣ) (тоҷ.) // Қарийиб уч-тўрт кундан буён бош қашишга кўли тегмайди (пасоянд, ўзб).

1.5. Алоқаи ҳамроҳӣ дар таркиби ибора ва ҷумла дида шуда, он беягон воситаи грамматикӣ, бандак ва ё калимаҳои ёридиҳанда сурат мегирад. Воситаи асосии алоқа дар байни ҷузъҳои иборасе, ки бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ ташкил меёбанд, тартиби калима ва интонатсия мебошанд (3, с. 24). Дар забони муқоисашаванда низ ҳамин гуна тавсиф дорад ва амал мекунад: чой нўшидан (тоҷ.) // чой ичмоқ (ўзб), саросема рафтани (тоҷ.) //шошилиб бормоқ (ўзб) , шаш қалам (тоҷ.) //олтита қалам (ўзб), ҳамин хона (тоҷ) - шу уй (ўзб.) , ночор хуфтани (тоҷ.)// ночор ухламоқ (узб.) , лағжида афтидан (тоҷ.) // сирпаниб йиқилмоқ (ўзб.), хеле бармаҳал (тоҷ.) // анча эрта (лаб) (ўзб.); Дар иборайи чой (ни) ичмоқ (ўзб) // чой нўшидан (тоҷ.) пасоянди -ни характери факултативӣ дошта, ифодаи имплитситӣ гирифтааст, ки мутобиқи меъёри забон мебошад.

1.6. Алокаи изофию пешояндӣ чунин навъи калимабандиест, ки дар сохтани ибора ду воситаи грамматикӣ: бандаки изофӣ ва пешоянд иштирок мекунад. Дар ташкили ин навъи ибораҳо изофат ва пешояндҳои бо, ба, аз, оид ба, доир ба истифода мешаванд: (3, с. 25).

Бояд тазакурр дод, ки алокаи изофию пешояндӣ дар забони адабиёти классикӣ ба таври васеъ истифода мегардид. Ин навъи иборасозӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бештар дар асарҳои устод Садрриддин Айнӣ, Абдулқосим Лоҳутӣ ва қисман дар асарҳои Сотим Улуғзода ва Ҳаким Карим дучор меоянд (3, с.25).

Соли якум **муомилаи бо ҳучани** нав ба хубӣ гузашт (Айнӣ) (тоҷ.) – Биринчи йили **янги хўжайин билан** муносабатимиз яхши бўлди (ӯзб.). Дар **бозгашти ба хонаи ошнояш** Мирзои Қорӣ ба қорвонсарой даромад (Улуғзода) (тоҷ.) – Мирза Қори **дўстининг уйига қайтишида** қарвонсаройга кирди (ӯзб.). Дар айни замон баъзе аз асарҳои оид ба фалсафаи тасаввуфро **дар ҳамон солҳо** дар пеши Ҷомӣ хонд (Айнӣ) (тоҷ.) – Айни пайтда тасаввуф фалсафасига оид баъзи асарларни **ӯша йиллари** Жомий ҳузурда ўқиган эди (ӯзб.) **Аз чумла, як китобчаи доир ба аҳволи** таърихӣ, ҷуғрофӣ ва этнографияи тоҷикон дар Тошканд ... дар дасти муаллиф аст (Айнӣ) (тоҷ.) – Жумладан, тоҷиклар этнографияси, географияси, тарихий **аҳволига доир** бир китобча Тошкентда ... муаллиф кӯлида эди (ӯзб) (3, с. 25.). Тавре ки мебинем дар забони муқоисашаванда алокаи мазкур бо воситаи пасояндҳо (билан, ..нинг ... да, оид, доир) ифода гардидааст.

1.7. Алокаи изофию пасояндӣ чунин навъи калимабандиест, ки дар он калимаҳо ба воситаи изофату пасоянд марбут гашта, шудаанд, каммиқдору камистеъмоланд. Ин хели алокаи тобеъ одатан дар ибораҳои сифатӣ дучор меояд (3, с.26) : (мўҳри) калони даҳани пиёла барин (тоҷ.) - пиёланинг оғзидек катта (мўҳр) (ӯзб.), (зулфи) сиёҳи пари зоғ барин (тоҷ.)- (зулфи) қарғанинг қора қанотидай (ӯзб.); Ин намуди алоқа дар забони муқоисашаванда бо алокаи мувофиқат (дар доираи ибора) –қарғанинг қора қанотидай ва ҳамроҳӣ - қора қанотидай ифода меёбад: Дар поини ин қоғаз як **мўҳри калони даҳони пиёла барин** пахш карда шуда буд (Айнӣ) (тоҷ.) // Бу қоғазнинг пастига **пиёланинг оғзидек катта** мўҳр босилган эди (ӯзб.) // Дар поёни суфа, дар рӯи кат **як косаи калони табақ барин** истода буд («Маориф ва маданият») (тоҷ.) // Супанинг пастида қароватнинг устида бир **товоқдек катта коса** турган эди (ӯзб.).

1.8. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ибораҳои ҳастанд, ки дар чумла ба воситаи ду пешоянд сохта мешаванд. Инҳо ибораҳои аз бобати сохт мураккаб буда, як навъ хусусияти устуворӣ доранд. Дар сохтани онҳо пешояндҳои асли ва ё таркибии номӣ (асосан, пешоянди аслии аз бо пешояндҳои то ва ба, инчунин шакли таркибии номии онҳо) чуфт –чуфт истифода гарданд ва ин робитаи синтаксисиро алокаи чуфти пешояндӣ номидан мумкин аст: аз... то, аз...то ба, аз... ба; аз вақти ... то вақти ва ғайра (3, с. 26): аз пагоҳӣ то бегоҳӣ нигоҳ доштан (тоҷ.) // эрталабдан то кечгача қараб (ушлаб) турмоқ (ӯзб.), **аз** ҷавонӣ то **ба** ҳамин синну сол муаллимӣ қардан (тоҷ.) – ёшлиқдан то шу ёшгача муаллимлик қилмоқ (ӯзб.), **аз** соати ҳашт **то** вақти хӯроқи пешин пахта чидан (тоҷ.) // соат саккиздан **то** тушликкача пахта термоқ (ӯзб.). Алокаи мазкур дар забони муқоисашаванда алоҳида ҷудо нагардида дар дохили алокаи тобеъ амал мекунад:

Саъдӣ тарҷеъбанди худро ба 22 банд тамом кардааст, ки ҳар кадоми он бандҳо (ғайр аз сари банд) аз 20 то 24 мисраъро дар бар гирифтаанд (Айнӣ) (тоҷ.) – Саъдӣ ӯз тарҷибандини 22 бандда тамомлаганки, ҳар бир бандлар (бош банддан ташқари) 20 тадан то 24 мисрани ӯз ичига олади (ӯзб.).

1.9. Алоқаи пешояндиву пасояндӣ чунин навъи калимабандиест, ки дар сурат гирифтани ибора ҳам пешоянд ва ҳам пасоянд иштирок мекунад (3, 26) **аз** ҳафтсолағӣ **боз** кор кардан (тоҷ.) - егги **ёшдан буён** ишламоқ (ўзб.), **аз пагоҳ инчониб** (чизе нахӯрдан) (тоҷ.) – **эрталабдан буён** (ҳеч нарса емаслик) (ўзб.), **аз рӯзи шанбе интараф** қафо намондан (тоҷ.) – шанбе кунидан **буён** орқада қолмаслик (ўзб.) Дар забони муқоисашаванда алоқаи мазкур бо восита пасоянд (**аз –дан боз –буён; аз –дан интараф –буён**) ифода карда мешавад: Ман **аз** ҳафтсолағиам **боз** кор карда омадаам (Айнӣ) (тоҷ.) – Мен егги ёшлигимдан **буён** ишлаб келмоқдам (ўзб.). – Ҳарчанд имрӯз аз пагоҳи **инчониб** чизе нахӯрда буд, гуруснагири хис намекард (Иқромӣ) (тоҷ.) - Бугун гарчанд эрталабдан **буён** ҳеч нарса емаган бўлса-да, очликни хис қилмасди (ўзб.). Алоқаи пешояндиву пасояндӣ дар забони ўзбекӣ ба воситаи калимаҳои ёридоханда (**буён, тараф**) ифода мегардад.

2.0. Алоқаи артикли дар ибораҳои ба назар мерасад, ки дар қолаби анъанавӣ сохта шудаанд. Дар ин ибораҳо артикли =е монанди бандики изофӣ чун воситаи грамматикӣ ба зухур омада, аҳамияти иборасозӣ пайдо мекунад: марде бузург, соате чанд, дастае аз аскарони сурх ва ғайраҳо (3, с.27) Бояд гуфт, ки алоқаи артикли дар забони ўзбекии кӯҳна вучуд дошт, ки он бо ва алоқаи ҳамроҳӣ мутобиқ буда, калимаҳои артикли –е дошта, маънои муайяно ифода мекунанд. Ҳар рангдин сўнг бўлур роҳате, Таабсиз муяссар эмас ишрате (Навой) (ўзб) // Баъди ҳар як машаққат роҳат ноил мегардад (тоҷ.) // Ҳар кишига етса фалакдин ғаме, Бўлмаса ҳамдарди анинг ҳамдами (Навой) (ўзб.) // (Ба ҳар кас аз фалак ғам расад, агар набошад ҳамдарди ӯ) (тоҷ.), Гулшане келди жисми инсонӣ, Нутқ анинг булбул-и хушалхони. (Навой) (ўзб.) // Ҷисми инсон монанди гулшан аст ва дар он нутқ мисли булбули хушилхон мебошад (тоҷ.).

Ҳамин тавр, дар амал ва корбурди алоқаҳои синтаксисӣ (грамматикӣ) дар сатҳи синтаксиси забонҳои муқоисашаванда шабоҳат ва тафовутҳо ба назар мерсанд. Аз ҳамин вазҳ зоҳир омӯзиш ва таҳқиқи он яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии муқоисавӣ мебошад.

Пайнавишт:

1. Бердиалиев А. Шеронов Б. Синтаксиси забони ўзбекӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултети донишгоҳҳо ва донишқадаи омӯзгорӣ (ба забони ўзб.). – Хуҷанд, Нашириёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 2010. -232 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. -М., Издательство АН СССР, 1963. -384 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.2 -Душанбе: Дониш, 1986.- 372 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи ўзбек. Синтаксис. қисми 11. (ба забони ўзб.). - Тошкент: Фан, 1976- 560 с.
5. Ғуломов А., Асқарова М. Забони адабии ҳозираи ўзбек: Синтаксис. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултети филологии донишгоҳҳо ва донишқадаи омӯзгорӣ (ба забони ўзб.). – Т.: Ўқитувчи, 1987. -256 б.
6. Исмоилов А. Арабские изафетные сочетания в языке узбеков Афганистана // Восточное языкознание. Сборник научных трудов. -Ташкент.: Изд. ТаиҒу, 1990. -С. 34-40.
7. Саид Н. С., Аҳмадов С. А., Назаров М.А. Мантиқ (китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассасаҳои таҳсилоти олии касбӣ). - Душанбе; Маориф, 2017. -340 с.
8. Ҷўраев Ғ. Ифодаи маънои истисмор дар забони тоҷикӣ ва форсӣ // Масъалаҳои муҳими забон ва адаби форсии тоҷикӣ. Маҷмуаи мақолати Конференсияи илмӣ

байналмилалӣ ба шарафи 25-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 2016. -212-221 с. 2016, 308 с.

9. Халилов А. *Вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик.* –Душанбе: Дониш, 1969. -120 с.

Reference Literature:

1. *Berdialiyev A., Sheronov B. Syntex of the Uzbek Language. Manual for students of philological faculties under pedagogical higher schools (in Uzbek).* - Khujand: State publishing-house named after Rakhim Djalil, 2010. - 232 pp.
2. *Boduen de Courtene I.A. Selected Works in General Linguistics. V.1. M., USSR AS publishing-house, 1963. - 384 pp.*
3. *Grammar of Modern Tajik Literary Language. V.2. - Dushanbe: Knowledge, 1986. - 372 pp.*
4. *Grammar of Modern Uzbek Literary Language. Syntax, part 11. (in Uzbek).* - Tashkent: Science, 1976. - 560 pp.
5. *Gulomov A., Askarova M. Modern Uzbek Literary Language: Syntax. Manual for students of philological faculties of pedagogical higher school (in Uzbek).* - Tashkent: Ukituvchi (publishing house of educational literature), 1987. - 256 pp.
6. *Ismoilova A. Arabic Izafet Inflexions in the Language of Afghanistan Language // Oriental Linguistics. Collection of scientific works. Tashkent: Publishing-house of Tashkent University, 1990. - pp. 34-40*
7. *Said N. S., Ahamdov S.A., Nazarov M.A. Logic (manual for students of professional higher educational establishments) - Dushanbe: Enlightenment, 2017. - 340 pp.*
8. *Djurayev G. Expression of Continuity Meaning in Tajik and Persian Languages. - Actual Issues of Persian-Tajik Language and Literature. Collection of articles presented to the conference in honor of the 25-th anniversary of Tajikistan independence. - Dushanbe: Knowledge, 2016. - pp. 212-221; 308 pp.*
9. *Khalilov A. Grammatical Functions of Izafet and -i Connective in Modern Tajik Literary Language. - Dushanbe: Knowledge. 1969. - 120 pp.*